

Dzięki staraniom Muzeum Miejskiego w Koninie, a głównie dzięki pani kustosz Łucji Pawlickiej-Nowak, w ostatnich latach zostały odzyskane z okolicznych miejscowości, wtórnie wykorzystane tam, liczne macewy pochodzące z cmentarza żydowskiego w Turku. Zebrane płyty nagrobne zgromadzono i zakonserwowano w Muzeum Miejskim w Koninie.

Dotychczas zinwentaryzowano około 400 macew, a 200 inskrypcji nagrobnych spisano i przetłumaczono na język polski. Prawie wszystkie epitafia zostały zapisane językiem hebrajskim, nieliczne w jidysz i po polsku. Jest to największy zbiór polichromowanych macew zachowany na terenie Polski.

Obecnie na terenie cmentarza nie zachowały się żadne macewy. Większość płyt udało się odzyskać w całości, są jednak także liczne połamane kamienne fragmenty. Teksty epitafiów też zachowały się w dość dobrym stanie. Natomiast polichromia, stanowiąca tło wielu macew, bez dalszej konserwacji może ulec dalszemu zniszczeniu. Większość macew pochodzi z grobów kobiecych. Z ogólnej liczby dotychczas przetłumaczonych epitafiów około 120 pochodzi z macew z grobów kobiecych, 75 z grobów mężczyzn i nieliczne (około 5) z grobów dzieci. Najstarsze inskrypcje pochodzą z roku 1830, a najpóźniejsze wykonano w roku 1939. Ciekawostkę stanowią dwie macewy wspólne, jedna dla zmarłego równocześnie rodzeństwa, druga dla dwu zmarłych w odstępie kilku lat mężczyzn.

Inskrypcje z macew z cmentarza w Turku zawierają schemat powszechnie stosowany w nagrobnej sztuce żydowskiej: stały element początkowy, część informacyjna, laudacje, lamentacje, stały element końcowy.

STAŁY ELEMENT POCZĄTKOWY

występujący na wszystkich nagrobkach składa się z dwu liter: **פ'נ'**

będących skrótem utworzonym od dwu wyrazów mających trzy różne tłumaczenia: **פה נקבר**

— tu jest pogrzebany, **פה נטמן**

— tu jest pochowany, **פה נוח**

— tu spoczywa. Zwyczajowo jest on tłumaczony: tu spoczywa, tu spoczął. Element ten umieszczany jest bądź na naczółku bądź pośrodku macewy lub jako pierwszy wyraz pierwszego wersetu. Często wykonany jest większymi, ozdobnymi literami lub włączony jest do symbolicznych elementów zdobniczych. Jedynie w nielicznych wypadkach jest poprzedzony innym tekstem, np. datą śmierci i nazwiskiem czy pojedynczymi słowami lamentacji (**אהה** czy **הוי ואני** biada!) lub pochwały.

Właściwa część inskrypcji może mieć różną długość, od 5 do 22 wersetów. Poszczególne jej części (informacyjna, lamentacje i laudacje) nie mają stałego miejsca i mogą być zapisane jako początkowe, końcowe czy środkowe wersety.

CZĘŚĆ INFORMACYJNA

zawiera imiona zmarłego, nazwisko, dane dotyczące ojca, dane o mężu, miasto pochodzenia, nazwy zajmowanych stanowisk, tytuły napisanych utworów, pochodzenie, daty śmierci i pogrzebu. Najważniejszą informacją przekazaną w inskrypcji jest imię (imiona) czy także nazwisko (dlatego jest ono zazwyczaj wyróżnione odmiennym kształtem liter, ich wielkością czy kolorem polichromii. Umieszczane zazwyczaj bywa w oddzielnej linii tekstu). Bardziej wyszukaną metodą wyróżnienia danych o zmarłym jest akrostych. Potrzebne do zapisu litery rozmieszczane są w jednym lub kilku wersetach i wyróżnione są wielkością, kolorem lub charakterystycznym znacznikiem. Czasami akrostych tworzą pierwsze litery z kolejnych wersetów. Zazwyczaj jest to uzupełnienie zapisanego już imienia w normalnej formie graficznej. Dzięki takim zapisom udało się niejednokrotnie odczytać z uszkodzonych macew imię zmarłego lub ustalić liczbę brakujących wersetów (np. imię kobiecie Glikchie. Akrostych jest więc urozmaicheniem i wzbogaceniem tekstu macewy. Ciekawostką jest macewa, na której akrostych jest podwójny, zapisany w pierwszym i ostatnim wersecie, a tworzą go pierwsze litery kolejnych wersów, dające odczyt: Frajda córka Zewa.

Bezpośrednio po imieniu (lub nazwisku) wymienia się imię ojca oraz w nagrobkach kobiecych dane o mężu zmarłej. Imiona te uzupełnia skrótowa informacja, czy dana osoba jeszcze żyje (נִי) — oby świecił dalej swym światłem) czy zmarła (עָה)

— oby świecił dalej swym światłem) czy zmarła (עָה)

— niech spoczywa w pokoju, שָׁ

— błogosławionej pamięci, וַיֵּשֶׁב

— błogosławionej pamięci bogobojnego). Rzadziej spotykamy przy imieniu zmarłego lub imieniu jego ojca nazwę miejscowości, z której pochodzili (np. Aleksander Zyskind z Konina).

Informacje o pełnionych godnościach i przynależności do organizacji zamieszczane są także w tej części epitafium np. אבִּירֵי קִיִּישׁ

— Przewodniczący sądu świętej gminy Kalisz, פֶּרֶנֶס

— parnas, חֹרֵי חוֹלִים

— chawer Bikur cholim (Towarzystwo Opieki Nad Chorymi) czy: "...pełnił służbę gabaja i trębacza".

Większość imion uzupełniona jest nazwiskiem, które Żydzi musieli przybierać na mocy dekretu carskiego z końca XIX wieku.

W Turku przestrzegano tego przepisu, czego dowodem są inskrypcje z macew i dokumentacja archiwalna, w której zachowały się certyfikaty potwierdzające przyjęcie nazwiska. W trakcie tłumaczenia wiele kłopotu sprawia prawidłowe odczytanie zarówno imienia, jaki nazwiska. Różnorodność tych pierwszych, ich zdrobniałe i zniekształcone formy utrudniają ustalenie, czy przyjęte tłumaczenie ma formę identycznie brzmiącą z oryginalną. Pewną pomocą był dla mnie w Wyznaniowej Gminy Żydowskiej Zarządu wniosek na sporządzony żydowskich imion Spis [Warszawie, w celu uporządkowania imion żydowskich] z roku 1928. W czasie tłumaczenia imion starałam się oddać jak najwierniej ich brzmienie oryginalne. Także pisownia nazwisk, w miarę możliwości, była konfrontowana z zachowanymi dokumentami archiwalnymi, co jednak nie do końca pozwoliło uniknąć zniekształceń i niedokładności (niejednokrotnie same przekazy archiwalne podają różnie brzmiące formy nazwiska tej samej osoby. Oprócz nazwiska spotykamy przy imieniu zmarłego lub imieniu jego ojca terminy: הכהן

ha-kohen, הלוי

ha-lewi (względnie: kohen, lewi), które uznawałam za określenie pochodzenia z rodu kapłanów lub lewitów, a nie tłumaczyłam jako nazwisko.

Niejednokrotnie symbolika płaskorzeźby zdobiącej macewę związana jest z imieniem zmarłego. Rysunek jelenia obrazuje zazwyczaj imię Cwi lub Naftali, jest on biblijnym symbolem pokolenia Naftalego [Ks. Rodz. 49,21: "Naftali łanią na wolności"]. Częstym zjawiskiem jest zamieszczanie równocześnie dwu imion, jednego z brzmieniu hebrajskim, drugiego zdrobniałego, np. Menachem Mendel, Natan Nate, Chench Henich, lub łączenia imienia hebrajskiego z jego odpowiednikiem np. Cwi Hirsch, Zew Wolf. Imię często jest poprzedzone jednym z niżej wymienionych skrotów:

nasz nauczyciel i rabin, mistrz, rabi מו"ה ר"ר

nasz nauczyciel i mistrz מו"ה

czcigodne jego imię כ"ש

wielka światłość ה"א אה"ג

rabi, pan ר'

pan, (pani) מ'

oto ten zaiste ה'ה'

Bardzo ważnym elementem części informacyjnej jest data śmierci podająca rok, miesiąc i dzień lub także dzień tygodnia, dzień pogrzebu czy nawet nazwę święta, w czasie którego dana osoba zmarła. Doniosłość tej informacji sprawia, że jest umieszczana w miejscu bardzo czytelnym dla odbiorcy — na końcu epigramu —pisana zazwyczaj większymi literami lub wyodrębniona kolorem. Nie spotkałam natomiast zapisu daty dokonanego chronogramem.

Rok śmierci zapisywano w formie skróconej (bez podawania tysiącleci) co tylko niekiedy opatrywano stosownym skrótem ל'פ'ק'

Cyfra ta poprzedzana bywa wyrazem שנה
— rok, lub jego skrótem ש'
czy ש'

Przed nazwą miesiąca można spotkać określenie חודש
— miesiąc bądź jeden ze skrótów od tej nazwy: ח', חו', חוד'.

Przy miesiącu אב
(aw) występuje wyraz מנחם

(menachem) — miesiąc, a po nazwie miesiąca **אדר**

(adar) litera **א**

lub **ב**

na określenie w roku przestępnym, o który z miesięcy adar chodzi, czy o pierwszy czy o drugi. Nazwę miesiąca poprzedza także cyfra określająca dokładnie dzień zgonu, która niekiedy zapisywana jest słownie. Czasami spotykamy także określenie dnia tygodnia zapisane cyfrą: **יום א'** niedziela, lub słownie: **יום ראשון**

(jom riszon) — niedziela. Występuje niekiedy określenie: **ערב שבת**

(erew szabat — wieczór, czyli wigilia szabat), często zapisywane skrótem: **ע'ש', ע'ש'**

(erew szabat, erew szabat kodesz) czy samą nazwę szabat (lub skrót **ש'ק'**

szabat kodesz) lub **כליל שבת**

— w noc szabat czy skrót **מ'ש'ק'**

(mocaiej szabat kodesz) — dzień po szabacie. Przy informacji o dniu śmierci podaje się także datę dnia pogrzebu, jeśli miał miejsce dnia następnego (a nie tego samego), co zapisywano bądź cyfrą bądź słowami: **נקבר למחרת**

— pogrzebany nazajutrz. Jeśli śmierć i pogrzeb (a tak bywało zazwyczaj) były tego samego dnia, to posługiwano się skrótowym zapisem: **ב'ד'נ'**

{ **ב'ד'נ'**

} zmarli został pogrzebany. Występuje także chociaż rzadko, skrót: **ב'ש'ת'**

(be szem tow) — [zmarł] w dobrym imieniu. Wiek zmarłego podawany jest przy dacie śmierci lub przy nazwisku i zapisywany jest następująco: **בת ג' שנים, בן מ'**

— mający (mająca)... lat (zmarł w wieku... lat).

Jeśli zachodziła zbieżność daty śmierci z jakiś świętem, to także umieszczano jego nazwę przy roku śmierci pomijając datę miesięczną. Najczęściej spotykane nazwy świąt to: Pesach, Sukkot, Rosz Chodesz (skrótowo zapisywane **ר'ח**), Rosz haszana.

Wszystkie dane o śmierci poprzedza wyraz: **נפטר**

— zmarł (lub jego żeńska forma: **נפטרה**

), często skrótowo zapisywany: **נ'**

lub **נפ'**

. Tylko w jednej inskrypcji występuje, w części końcowej po dacie, nazwa miejscowości Turek, jest też kilka nazw innych miejscowości, z których pochodziła rodzina zmarłego, np. Konin, Chmielnik, Kalisz.

Wyjątek stanowi macewa, na której na samym dole widnieje nazwisko kamieniarz: Z.

Glicenstein. Informacja ta potwierdza rodzinne tradycje kamieniarsko-artystyczne najbardziej znanego Żyda turkowianina, Henryka Glicensteina — artysty rzeźbiarza. Także tylko na jednym nagrobku jest zapis, że zmarły — Israel Mosze Zyskind — jest autorem książki i wykładowcą

jesziwy.

LAUDACJE

to część inskrypcji zawierająca pochwały wobec zmarłego najczęściej zamieszczane w początkowej lub środkowej części inskrypcji. Wyjątkowo pisane na naczółku przed nazwiskiem i literami **פ"י**

, np. **בגובונוּת** jest jej skarbem”, **בגובונוּת** kobieta bogobojna i czcigodna”. Najczęściej wychwalana jest u mężczyzn pracowitość, prawość, bogobojność, skromność, zacność, dobroczynność. Stosowane są także powszechnie tytuły: nasz nauczyciel, rabin i mistrz, czcigodny rabin, głowa wygnania, gaon, korona naszej głowy. Na macewach kobiet wychwala się ich cnotliwość, szlachetność, matczyną troskę, dzielność, bogobojność, dobroczynność.

Oto najciekawsze przykłady laudacji:

Nagrobki kobiet

— Kobieta poważana, biednych wspierała ofiarami

— Do biednych wyciągała pomocne ręce

— Kobieta cnotliwa

— Dzielna niewiasta, bogobojna, całe życie szła drogą sprawiedliwości

— Zostawiła wielkie żniwo uczynków

— Wiele czasu poświęcała dobroczynności, utrzymywała biednych, należycie karmiła ich, potrzebującym pomagała

Macewy z kirkutu w Turku. Hebrajskie inskrypcje

Wpisany przez Reb. Janusz Baranowski

Wtorek, 25 Wrzesień 2018 00:00 - Zmieniony Wtorek, 28 Sierpień 2018 06:02

— Potwierdzonej szlachetności ducha

— Na czas zapalała świece świętego szabatu

— Żrenica duszy, miłosierna matka dla wdów, pomocna sierotom

— Dziewica prawa i słynny

— Róża Szaronu

— Potwierdzonej miary zacności

— Pięknego ducha i szczodrego (serca), dobra dla biednych i ubogich

— Jej serce było pełne nieskazitelności i czystości, z wybitnego rodu o starodawnym rodowodzie, jej przodkowie byli znanej sławy i chwały

— Dobro gromadziła w dniach swej młodości, synów wychowała w znajomości Tory

— Jej dusza wybrała czystość, swych synów prowadziła tylko prawą drogą

— Korona swego męża i wspaniałość jej synów

Macewy z kirkutu w Turku. Hebrajskie inskrypcje

Wpisany przez Reb. Janusz Baranowski

Wtorek, 25 Wrzesień 2018 00:00 - Zmieniony Wtorek, 28 Sierpień 2018 06:02

— Do biednych wyciągała swą dłoń i ręce kierowała do nędzarzy.

Nagrobki mężczyzn

— Jego rady będą polecane wszystkim sprawiedliwym, wierny przyjaciel

— Godny westchnienia

— Prawy uczciwy, pracowity, zacny, chodził drogą sprawiedliwości i prawdy, pracowity, bogobojny, drogi, szanowany, z rodu największych gaonów

— Poważający ojca i matkę

— Chodzący prostą drogą, zajmujący się Torą

— Czyste są jego ręce i serce

— Człowiek pracujący uczciwie, wieczorem i rankiem chodził do synagogi modlić się w minianie

— Z miłością spełniał przykazania boże

— Codziennie studiował Księgę Psalmów..., święcił dzień szabatu przez dziękczynienie i śpiew

— Jego prawość należy obwieścić światu

— Człowiek pięknego ducha, znakomity uczony, prawdziwie bogobojny

— Jego ręce nie związały się z nieczystością

— Jego synowie podążali drogą moralności i Tory, wdowę i sierotę wspierały jego ręce, był proszony do jesziwy

— Pozostawił synów i wnuków uczonych w Torze

— Korona naszej głowy

— Chłuba naszego rodu

— Jego dusza wybrała czystość, swych synów prowadził tylko prawą drogą

— Nie dopuszczał do wiary obcego życia, był godnym chwały, jego dusza jest w niebie, tylko błogosławiona pamięć po nim jest wśród żywych

— Czczył niebiosa i prawdę.

LAMENTACJE

— słowa bólu po utracie najbliższych przybierały nieraz bardzo piękną i wyszukaną formę zapisu. Posługiwano się porównaniami, powtórzeniami, a nawet rymowanymi strofami poetyckimi w celu oddania doniosłości poniesionej straty. Zajmują zazwyczaj środkową część inskrypcji. Chociaż krótkie słowa rozpaczki spotykamy także na samej górze macewy np. **אֵלֶּה**

— biada!, **הֵי וְאֵבְרִי!**

Macewy z kirkutu w Turku. Hebrajskie inskrypcje

Wpisany przez Reb. Janusz Baranowski

Wtorek, 25 Wrzesień 2018 00:00 - Zmieniony Wtorek, 28 Sierpień 2018 06:02

— oj wawoj!, biada. Jako przykłady dużej różnorodności w wyrażaniu lamentacji mogą służyć poniższe zapisy:

— Ich łzy będą zwilżały ziemię, w której są jej prochy

— Oj wawoj! krzyczeli za nią jej synowie

— Jej dusza spoczywa w raju, w pokoju odpoczywa na swoim łożu

— Nadeszła śmierć naszej mądrości, i odeszła od nas nasza wierność, wzgardziła obfitością naszych pieniędzy

— Biada! płakali wszyscy, którzy byli jej przyjaciółmi

— Boleść, wszyscy sprzeciwiają się temu, sieroty twoje gorzko wołają i głos swój wznoszą

— Ze studni będzie wołał głos lamentu

— W jednej chwili została zniszczona jak ogród, zgasła nagle jak świeca

— Będą płakać i lamentować, pozostanie po niej padół łez

— Jej ciało zamieniło się w proch, jej dusza poszła do nieba

Macewy z kirkutu w Turku. Hebrajskie inskrypcje

Wpisany przez Reb. Janusz Baranowski

Wtorek, 25 Wrzesień 2018 00:00 - Zmieniony Wtorek, 28 Sierpień 2018 06:02

— Została zburzona jego pomyślność

— Biada! Łzy wyczerpały się w naszych oczach

— Lamentują nad jej [śmiercią] mieszkanki miasta wraz z wszystkimi, także młodzież, także...

— Głos lamentu nad duszą naszej matki, którą zabrała śmierć

— Gorzki lament, pamięć o nim nie odstąpi od nas szybko, wszyscy przepełnieni są na wieki gniewem

— Głos lamentu w ciszy

— Wezwano oplakujących i odmieni ją płacz

— Płacz i lament, zawodzenie jej męża i dzieci

— Gorycz szłocha do Boga, sieroty nie wypatrujcie swej matki, która została zabrana w środku swych dni

— Biada nam, ponieważ odeszła nasza główna korona i tarcza, uniesiona została nasza chluba

— Głos żalu i oplakiwania, obudziła się gorycz ponieważ zgasło światło dni jej młodości

Macewy z kirkutu w Turku. Hebrajskie inskrypcje

Wpisany przez Reb. Janusz Baranowski

Wtorek, 25 Wrzesień 2018 00:00 - Zmieniony Wtorek, 28 Sierpień 2018 06:02

— Wielka radość zniknęła z serc sierot, pomagała nędzarzom, biednym i ubogim

— Rozdarła śmierć piękną lilię, nagle zerwana, odeszła od nas korona naszej głowy

— Ciemność wyprzedziła jego światło [zanim] zaświeciło jego słońce

— Zachmurzyła naszą jasność

— Nadeszła śmierć i zerwała sznur twego jasnego życia.

Warto zwrócić uwagę na liczne, bardzo piękne opisowe wyrażenie odejścia osoby bliskiej:

— Opuściła świat

— Odeszła na zawsze w chwale

— Zapadł na nią zmrok

— Jej dusza odpoczywa w raju

— Opuścił nas na wieczny odpoczynek

— Jej dusza uniosła się do swego źródła

Macewy z kirkutu w Turku. Hebrajskie inskrypcje

Wpisany przez Reb. Janusz Baranowski

Wtorek, 25 Wrzesień 2018 00:00 - Zmieniony Wtorek, 28 Sierpień 2018 06:02

— Oto jest w ukryciu boskiego tchnienia aż do zmartwychwstania

— Do Tronu Bożego została uniesiona jej dusza

— Bóg zabrał go na miejsce spoczynku

— Wzniosła się do Tamtego Świata

— Skończone są dni jej życia

— Uniesiona została nasza chluba.

Spotykamy także wersety mówiące o życiu osobistym:

— Nie pozostawiła za sobą korzeni i gałęzi

— Dni swe ofiarowała swej młodości

— Zmarł w starości, w podeszłym wieku

— Prędko zostało rozstrzygnięte życie Menachema

— Odszedł w sile wieku

— Nie zdążył potroić lat

— Jej lata zostały odcięte z powodu cierpienia

— Cierpiał za życia

— Nie zdążyła wychować synów.

Specjalnie wyróżnione i oddzielnie omówione powinny być epitafia poetyckie zapisane rymowanymi wersami (jest ich w dotychczas przetłumaczonych tekstach około 20), co może być tematem osobnego artykułu.

STAŁY ELEMENT KOŃCOWY

— tak jak stały element początkowy występuje na wszystkich nagrobkach. Zapisywany jest skrótowo literami **תחי נשמת צרורה בצרור החיים תנצ"ב'ה**

— niech jego dusza będzie włączona w wieniec wiecznego życia (według tłumaczenia M. Bałabana: „Oby jego dusza brała udział w życiu wiecznym”). Pochodzi od fragmentu biblijnego z I Księgi Samuela 25,29: „Jeśli natomiast ktoś powstanie, aby cię prześladować i czyhać na twe życie, niech dusza pana mojego będzie dobrze zamknięta w woreczku życia u pana Boga twójego...”. Formuła ta występuje na nagrobkach żydowskich już w starożytności, a w Polsce na szesnastowiecznych macewach z Lublina i Krakowa. Jej powszechność związana jest z włączeniem jej jako modlitwy do liturgii pogrzebowej.

Dzięki coraz powszechniejszemu zainteresowaniu cmentarzami żydowskimi i prowadzonym na nich pracom inwentaryzacyjnym mam nadzieję, że już w niedługim czasie można będzie prowadzić badania porównawcze nie tylko nad sztuką czy symboliką macew, ale i ich inskrypcjami.